

A R T Y K U Ł Y I R O Z P R A W Y

KACPER LEŚNIEWICZ
Uniwersytet SWPS

„MY” I „ONI” — GRANICE SYMBOLICZNE KLASY ŚREDNIEJ
W POLSCE*

Granice symboliczne to, mówiąc najprościej, pojęcia-linie obejmujące grupy niektórych ludzi i rzeczy, podczas gdy inni zostają wykluczeni (Epstein 1992). W socjologii są one definiowane jako konceptualne różnice, które ludzie tworzą, aby klasyfikować innych ludzi, przestrzeń, organizować życie społeczne i mobilizować się do zbiorowego działania. Badaczki i badacze granic symbolicznych odwołują się do zróżnicowanej tradycji socjologicznej oraz do dorobku teoretycznego i badawczego między innymi Émile’a Durkheima, Maksa Webera oraz Mary Douglas, Norberta Elias i Ervinga Goffmana. Według Michèle Lamont: „między grupami w społeczeństwie zawsze istniały i zawsze będą istnieć granice i różnice”, a „jednym z najważniejszych wyzwań, przed jakimi dziś stoimy, jest zrozumienie, jak tworzymy granice i jakie są społeczne konsekwencje takich działań” (Lamont, Fournier 1992, s. 1).

Podjęmuję tu próbę odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób respondenci z klasy średniej konstruują granice symboliczne. Interesuje mnie zatem to, jak przebiega proces tworzenia różnicy między „ludźmi takimi jak «my»” a „ludźmi takimi jak «oni»”, a bardziej szczegółowo — do jakich kategorii,

Adres do korespondencji: klesniewicz@swps.edu.pl, ORCID: 0000-0001-8808-2060

* Analizowane tu dane pochodzą z projektu badawczego pt. „My i Oni — kulturowe mechanizmy tworzenia granic symbolicznych klasy ludowej i klasy średniej w Polsce” sfinansowanego przez Instytut Nauk Społecznych Uniwersytetu SWPS.

wyobrażeń i strategii argumentacyjnych odwołują się w tym celu badani (Lamont 1992, 2000). Tradycyjne badania klas społecznych opierały się na danych ilościowych (Domański 1997; Janicka, Słomczyński 2014; Tomescu-Dubrow i in 2018). Dopiero od niedawna różnice klasowe stają się też przedmiotem pogłębianych badań jakościowych (Mrozowski 2011; Gdula, Lewicki, Sadura 2015; Łuczaj 2023). Bezpośrednio do koncepcji granic symbolicznych w swoich badaniach odwoływali się (Niesporek, Trembaczowski, Warczok 2013; Lewicki, Drozdowska 2017; Sawicka 2019).

Szczególne znaczenie ma analizowanie granic symbolicznych w obrębie klasy średniej, ponieważ w Polsce, podobnie jak w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej, od lat dziewięćdziesiątych XX wieku była ona przedstawiana jako fundament wzrostu gospodarczego, stabilności demokracji i nowoczesnego społeczeństwa, a jej wartości i styl życia stały się wzorcem aspiracji (Gdula, Sadura 2012; Domański 2015; Nunn, Tepe-Belfrage 2017). Klasa średnia, skupiona w swoich działaniach i praktykach na rozwoju i podkreślająca status między innymi poprzez materialną i kulturową konsumpcję (Crăciun, Lipan 2020), nie jest jednak jednorodna — dzieli się na frakcje, które różnią się nie tylko poziomem zasobów ekonomicznych i kulturowych, ale także sposobami definiowania siebie i innych. Ważnym źródłem inspiracji są dla mnie badania klasy średniej w Stanach Zjednoczonych i we Francji przeprowadzone przez Michèle Lamont z dużym wyczuleniem na kwestie dotyczące tych wewnętrznych różnic klasowych (zob. Lewicki 2016).

Artykuł rozpoczynam od wprowadzenia teoretycznego, w którym zwięźle prezentuję podstawowe założenia dotyczące granic symbolicznych i przytaczam ustalenia badaczy na ten temat. Charakteryzuję też dyskurs publiczny dotyczący klasy średniej w Polsce jako istotny kontekst powstawania granic symbolicznych tej klasy. Następnie omawiam zastosowane podejście badawcze oparte na indywidualnych wywiadach pogłębianych i prezentuję uzyskane wyniki. Przedstawiam główne kategorie wykorzystywane w procesach konstruowania różnicy symbolicznej między ludźmi takimi jak „my” i „innymi” przez badanych z dwóch wyodrębnionych frakcji klasy średniej: ekonomicznej i kulturowej. W zakończeniu zwracam uwagę na konsekwencje tych podziałów w wymiarze zarówno społecznym, jak i politycznym.

GRANICE SPOŁECZNO-EKONOMICZNE, KULTUROWE I MORALNE: MECHANIZMY PODZIAŁU I IDENTYFIKACJI

Granice symboliczne odgrywają kluczową rolę w procesach społecznych, kształtując tożsamości zbiorowe i definiując podziały społeczne.

Lamont (1992) wyróżnia trzy podstawowe typy takich granic. Granice moralne są wyznaczone na podstawie przypisywanych innym ludziom cech moralnych, takich jak uczciwość, solidarność, etyka pracy, integralność osobista i szacunek dla innych. Granice społeczno-ekonomiczne są tworzone przez aktorów społecznych na podstawie ocen i wartościowań dotyczących pozycji społecznej innych ludzi, między innymi poziomu zarobków, przynależności do kręgów władzy czy sukcesu zawodowego. Z kolei granice kulturowe są wyznaczone na podstawie ocen i wyobrażeń dotyczących wykształcenia, sposobów myślenia, inteligencji, gustów i znajomości kultury wysokiej.

Istotnym ustaleniem badaczy granic symbolicznych, pozwalającym zrozumieć charakter procesów związanych z ich kształtowaniem, jest to, że podziały „my”/„oni” nie są wyznaczone przez to, co ludzie „mają”, ale stanowią produkt pracy nad granicami. Kształt tych granic w dużej mierze zależy od znaczeń, jakie ludzie im nadają (Barth 1969; Cohen 1985; Lamont 2000; Bourdieu 2006). W tym sensie ludzie tacy jak „my” i ludzie tacy jak „oni” to kategorie identyfikacji stworzone przez samych uczestników życia społecznego i „produkowane” przez nich w społecznych interakcjach.

Lamont duże znaczenie w swoich badaniach przywiązuje do tożsamości społecznej jednostek, która według niej jest konstruowana i zmienna w czasie, co jest przeciwieństwem tożsamości rozumianej jako „pierwotna”, „twarda” i stała (Tilly 2015). Ważnym elementem tak pojmowanego procesu kształtowania tożsamości jest walka o uznanie — aktorzy społeczni, posługując się kategoriami, dzięki którym mogą określić swoją pozycję w opozycji do innych, przyczyniają się w ten sposób do legitymizacji podzielanych przez nich różnic i podziałów (Calhoun 1995; Bourdieu 2006; Lamont 1992).

Granice symboliczne są postrzegane przez badaczy jako rezultat zinstytucjonalizowanych kulturowych repertuarów, czyli publicznie dostępnych systemów kategoryzacji (Lamont 1995), rozpowszechnianych między innymi w dyskursie publicznym. Wyznaczanie granic symbolicznych zależy zatem od kontekstu, kultury i sposobów artykulacji różnic (Lamont 1992, 2000).

KLASA ŚREDNIA W TRANSFORMACYJNYM DYKURSIE: MORALNOŚĆ, TOŻSAMOŚĆ I GRANICE SPOŁECZNE

Transformacja ustrojowa w Polsce stworzyła warunki, w których klasa średnia zyskała dominującą pozycję w dyskursie społecznym (Domański 2000; Ost 2015; Szcześniak 2016). Jej styl życia i aspiracje kontrastowały

z negatywnie wartościowanymi cechami robotników, rolników czy bezrobotnych (Woźniak 2010; Lisowska-Magdziarz 2018; Łuczaj 2021; Świrek 2021). Proces ten był częścią szerszych zmian związanych z neoliberalizmem, które wpływały na instytucje gospodarcze oraz wartości, relacje społeczne, wyobrażenia o „niezaradnych” i „biernych” jednostkach (Evans, Tilley 2012; Lamont, Duvoux 2014). W takich okolicznościach konsumpcja stała się osią klasowych rozróżnień (Cepić 2019; Weininger 2005), promowane są cechy kojarzone z klasą średnią: indywidualizm, zaradność, kreatywność, a funkcję symbolicznego modelu sukcesu pełni figura „self-made mana” (Szczęśniak 2016). Klasa średnia, utożsamiana z przedsiębiorczością, „zaradnością” oraz pożądaną aktywnością społeczną i obywatelską (Leśniewicz, Radiukiewicz 2023; Świrek 2023), miała pełnić rolę nośnika przemian demokratycznych (Jacyno, Jawłowska, Kempny 2004). Wyobrażenia dotyczące elastyczności i indywidualizacji ryzyka wpisywały się w dominujący modernizacyjny dyskurs (Lewicki 2018; Lepczyński 2019). Z czasem obraz klasy średniej ulegał „unowocześnieniu” (Szczęśniak 2016), mesjanizm klasy robotniczej został zastąpiony narracją mesjanizmu klasy średniej (Pluciński 2010), którą zdefiniowano przez opozycję do klas ludowych i orientalizację jej przedstawicieli (Rek-Woźniak 2016; Buchowski 2006). Tego rodzaju dyskurs wzmacnia proces symbolicznego konstruowania klas (Skeggs 2004), symbolicznych klasyfikacji aktorów społecznych (Bourdieu 1985; Wacquant 1991), co oddziałuje na społeczne tożsamości i dystynkcje klasowe (Savage 2008). Wspomniane procesy dyskursywne wpływają na to, w jaki sposób jednostki konstruują granice symboliczne i własną tożsamość (Cepić 2019; Einhorn, Sever 2003).

OPIS BADANIA

Główne pytanie badawcze stawiane tu dotyczy mechanizmów konstruowania granic symbolicznych przez osoby należące do klasy średniej (Weber 2002; Durkheim 1990; Lamont 2000; Lamont, Molnar 2002; Bourdieu 1985). Interesuje mnie, jakie kategorie i schematy klasyfikacyjne stosują badani, aby określić różnice między ludźmi takimi jak „my” a takimi jak „oni”, oraz jakie strategie argumentacyjne wykorzystują do podtrzymywania i legitymizowania tych podziałów (Lamont 1992, 2000). Ponadto analizuję, w jaki sposób używane przez badanych strategie argumentacyjne są powiązane z określonymi wartościami i narracjami obecnymi w polskim dyskursie publicznym, zwłaszcza w kontekście neoliberalnych przekonań o indywidualnej odpowiedzialności i sprawczości jednostki (Hall, Lamont 2013; Harvey 2005; Wacquant 2009, 2010).

Badanie zostało oparte na 52 indywidualnych wywiadach pogłębionych, przeprowadzonych w dwóch miastach: Wałbrzychu (28 wywiadów) i Warszawie (24 wywiady). Dobór miejsc był podyktowany różnicami społeczno-ekonomicznymi między stolicą kraju a doświadczonym przez transformację systemową miastem poprzemysłowym średniej wielkości, co pozwala uchwycić kontekstualne uwarunkowania procesów konstruowania granic symbolicznych. Wśród rozmówców znaleźli się przedsiębiorcy, właściciele małych firm, prawnicy, menedżerowie korporacji, nauczyciele, urzędnicy, pielęgniarki oraz pracownicy instytucji kultury, takich jak teatry, filharmonie czy muzea. W grupie badanych nie było osób, które pełniły funkcje dyrektorów instytucji kultury czy urzędów. Większość badanych miała wyższe wykształcenie (50 osób). W celach porównawczych starałem się dobrać respondentów o określonych cechach — jeśli w Wałbrzychu moimi badanymi były osoby z wyższym wykształceniem, na przykład pracujące w teatrach czy właściciele niewielkich firm, to w Warszawie szukałem badanych o podobnych cechach (Lamont 1992, 2000).

Wywiady zrealizowałem w okresie od września 2022 do listopada 2024 roku. wykorzystałem metodę indywidualnych wywiadów pogłębionych. Podczas analizy zgromadzonych wywiadów korzystałem z programu ATLAS.ti. Wstępne kodowanie obejmowało identyfikację kluczowych tematów, takich jak: praca, kultura, miejsce, moralność, ludzie tacy jak „my” i ludzie tacy jak „oni”. Następnie identyfikowałem szczegółowo typy granic symbolicznych: granice moralne (np. „jesteśmy solidarni i pomocni”, „im zależy tylko na karierze i pieniądzach”), granice kulturowe (np. „interesujemy się tym, co dzieje się teraz na świecie”, „mamy humanistyczne wykształcenie i jesteśmy samoświadomi”, „ważny jest krytyczny stosunek do dzieł kultury”), granice społeczno-ekonomiczne (np. „prawnicy patrzą na człowieka z góry”). Identyfikowałem też kierunek oceniania (granice w górę i granice w dół). Tworząc granice symboliczne w odniesieniu do ludzi takich jak „my” i ludzi takich jak „oni”, badani odpowiadali zarówno na pytania ogólne, na przykład: kim są i co łączy takich ludzi jak „wy”, co was różni od „innych” ludzi, kto należy do „innych” ludzi i co ich ze sobą łączy, jak również na bardziej szczegółowe pytania, ale tylko wtedy, gdy to respondenci wskazali na konkretny typ lub grupy ludzi. Istotne znaczenie w prowadzonym badaniu miało podejście indukcyjne (Lamont 2000), które w dużej mierze polega na tym, że to badani „oprowadzają” badaczy po „świecie”, w którym żyją, opowiadając o nim własnymi słowami bez kategorii z góry narzuconych przez badaczy.

Na koniec wywiadów prosiłem badanych o wypełnienie krótkiej ankiety dotyczącej praktyk kulturowych i posiadanych zasobów materialnych.

Analiza wywiadów ujawniła różnice kategorii odniesień stosowanych podczas tworzenia granic symbolicznych, dlatego w analizie rozmówcy zostali podzieleni na dwie frakcje: ekonomiczną i kulturową. Na znaczenie frakcji w obrębie klas społecznych zwracał w swoich pracach uwagę Bourdieu (2006) oraz socjologowie, którzy badali granice symboliczne klasy średniej (Jarness 2017). Badani z frakcji kulturowej oprócz pracy wykonywanej w instytucjach kulturalnych, medialnych i edukacyjnych częściej niż badani z frakcji ekonomicznej mieli wykształcenie humanistyczne.

GRANICE SYMBOLICZNE FRAKЦИИ EKONOMICZNEJ KLASY ŚREDNIEJ

Pracowici, zaradni i odważni

Centralną kategorią stosowaną podczas konstruowania granic symbolicznych przez badanych z frakcji ekonomicznej klasy średniej jest praca. Odwołując się do wyobrażeń na jej temat, dokonują moralnych rozróżnień, oceniają innych ludzi. Oprócz tego, że praca jest dla nich stałym źródłem dochodu, stanowi środek rozwoju emocjonalnego i poznawczego. Poprzez pracę kształtują swoją tożsamość czy wyrażają siebie. Poproszeni o opisanie i scharakteryzowanie ludzi „takich jak oni” badani przywołują pojęcia pracowitości („pracujemy 24 h na dobę”), zaradności („nie czekamy, aż ktoś nam coś da, zamiast tego działamy”), samodzielności („bierzemy sprawy w swoje ręce”), kreatywności („cały czas uczymy się i rozwijamy”), odwagi („potrafimy zaryzykować”), otwartości („jesteśmy otwarci na nowe doświadczenia”), pozytywnego myślenia („nie jesteśmy tymi, którzy narzekają”), („jesteśmy ludźmi z pozytywną energią”). Wysoko cenione pozytywne myślenie badani praktykują na co dzień, wykorzystując w tym celu „chmurę myśli” i „mapę myśli”, dzięki którym wzmacniają pozytywne emocje, zorientowanie na cel oraz eliminują negatywną „energię”.

Wyżej wspomniane pojęcia, powstałe przy ich użyciu kryteria oceny oraz nadawane im znaczenia są przez badanych wymieniane w pierwszej kolejności podczas definiowania ludzi takich jak „my”. Tworzą w ten sposób mapę mentalną właściwą dla frakcji ekonomicznej klasy średniej (Lamont 1992). Oprócz tego istotnymi pojęciami, do których odwołuje się część badanych, głównie osoby z Warszawy (menedżerowie korporacji, właściciele niewielkich firm, prawnicy) są „drive” i „challenge”, które odpowiadają wyobrażeniom na temat indywidualnego sprawstwa, gotowości do podejmowania ryzyka i dynamizmu wzmacniającego szanse rynkowe jednostki. Tego rodzaju cechy i związane z nimi określone dyspozycje do działania mają, zdaniem badanych, kluczowe znaczenie, gdy w ciągłe

zmieniających warunkach rynkowych muszą się mierzyć z nowymi wyzwaniami.

„Madki”, „bąbelki” i cała ta „patologia”

Konstruując granice symboliczne określające ludzi takich jak „oni”, badani z frakcji ekonomicznej skupiają się przede wszystkim na wyobrażeniach związanych z pracą, negatywnie definiowanym podejściem do pracy i oraz krytycznie ocenianymi cechami charakteru. W tym celu posługują się kategoriami: lenistwa („Różni są ludzie, którzy sobie wymyślili, że im się nie chce i że przecież lepiej żyć na koszt państwa”), kojarzonego również z brakiem chęci zdobywania nowych umiejętności („lenistwo rozwojowe”), nieuczciwości („fikcyjnie tworzą się rodziny zastępcze”), roszczeniowości („znaczna część to po prostu widzimy, że to są ludzie żądaniowo-rozszczeniowi”), lęklivosti („brak im odwagi do podejmowania nowych wyzwań”), statyczności i poczucia bezpieczeństwa, które wynikają z „pracy w biurze” i pracy „na etacie”. „Oni” pozbawieni są ambicji i zadowoleni z tego, „co tu i teraz”.

Wyobrażenia i stereotypy związane z pracą determinują zatem to, kogo badani postrzegają jako człowieka wartościowego i zasługującego na szacunek, a komu przypisują cechy negatywne i w konsekwencji definiują go jako kogoś, komu nie należy się społeczny szacunek:

Którzy nigdy nie pójdą do pracy, nie zhańbią się pracą, tylko dlatego, że żyjąc na koszt państwa, na nasz, podatników, mają dobrze. I tak czasami mają nawet takie same dochody jak ja pracując po dwanaście godzin dziennie, więc ja takich osób nie szanuję w ogóle [WB-M-42]¹.

Ponadto generalizacje na temat takich ludzi powstają często na podstawie wyobrażeń dotyczących na przykład wątpliwie moralnych relacji z instytucjami pomocy społecznej.

Tworząc moralne granice oddzielające od takich ludzi, badani posługują się etykietami typu „madki”, „bąbelki”, „500+ plusy” czy „patologia”. Warto podkreślić, że tego rodzaju określenia osób niezasługujących na wsparcie ze strony państwa stanowiły istotną część dyskursu publicznego w Polsce zaraz po wprowadzeniu programu 500+ (Theiss 2019). Definiując osoby żyjące na co dzień w nieuczciwy, egoistyczny i moralnie naganny sposób, niektórzy przywołują zasłyszane historie, służą one jako podstawa tworzenia rozróżnień między „nami” a „nimi”. Tego rodzaju opozycje powstają przez odwołanie do pojęcia „patologii”, a więc tych, których badani

¹ Miejsce zamieszkania (WA, WB), płeć i wiek osoby badanej.

przedstawiają jako nosiciele nisko cenionych wartości i związanej z tym estetyki. Wyobrażają sobie ich jako ludzi wyróżniających się „prostym i wulgarnym językiem”, tipsami czy „znoszonymi dresami”.

Istotną kwestią jest również genderowy charakter tego typu wyobrażeń. To kobiety są najczęściej stereotypizowane — również w wymiarze estetycznym („legginsy”, „utlenione blond włosy”, „różowe pasemka”) — jako osoby, które w sposób nieuprawniony korzystają z programu 500+ i innych świadczeń socjalnych i są kimś, kto uosabia wspomnianą „patologię” lub „socjali”. Potwierdzają to ustalenia innych badaczek (Charkiewicz 2009).

Kategorią często pojawiającą się w wywiadach jako cecha wyróżniająca ludzi „innych” niż „my” jest roszczeniowość. Wszelkie przejawy roszczeniowości są interpretowane jako symptomy unikania osobistej odpowiedzialności i niechęci wobec uczciwej pracy. Zdaniem badanych, takie osoby trwają w materialnej zależności od instytucji państwowych, co potwierdza ich bezproduktywność. Tym, co łączy tych „innych”, jest niemoralna skłonność do korzystania z pomocy państwa na zasadzie, że „to mi się należy”, co wzbudza zdecydowany opór i poczucie niesprawiedliwości wśród dużej części badanych, którzy definiują siebie w opozycji do takich osób jako ciężko pracujący i uczciwi:

No szlag trafia, gdy to widzę, gdzie się uważają za osoby mądrzejsze, bo nie muszą pracować, bo potrafią sobie poradzić, ale nie na zasadzie, że potrafię sobie poradzić, bo prowadzę biznes, bo mam jakieś tam dochody z innych źródeł, tylko potrafię nie pracować, bo mam 500+ na trzech bąbelków, bo mam dodatek na mieszkanie [...]” [WB-M-36].

Wyobrażenia na temat PRL-u, lat dziewięćdziesiątych i transformacji stanowią podstawową ramę odniesienia zwłaszcza dla badanych z Wałbrzycha, którzy wskazują na konkretne podobieństwa w mentalności ludzi ukształtowanych przez poprzedni system oraz w myśleniu, które charakteryzuje ludzi biernych, roszczeniowych oraz niezainteresowanych wydarzeniami kulturalnymi wykraczającymi poza prostą masową rozrywkę. Jako wątpliwe moralnie oceniane są dyspozycje mentalne tych, którym badani przypisują „roszczeniowość”, co jest — w ich ocenie — konsekwencją tego, jak ludzie żyli oraz myśleli w okresie PRL-u. W tym kontekście często jako przykład badani z Wałbrzycha wskazują byłych górników.

Ci, którzy są sztywni i zamknięci, boją się zmian,
nowych wyzwań i rozwoju

Przeciwieństwem badanych z frakcji ekonomicznej są również ci, którym przypisuje się brak aspiracji i indywidualnych ambicji, strach przed

„nowym” oraz zorientowanie na „bezpieczne” trwanie. Ludzie przedstawiani przez pryzmat braku dyspozycji do aktywnego i ryzykowanego działania są przez badanych postrzegani jako pracujący „od zawsze” w tym samym miejscu. W tym kontekście wymieniana jest praca w urzędzie, instytucji publicznej, w biurze i „za okienkiem”. Jedną z badanych jako przykład tak przywołuje monotonną, codzienną pracę na etacie przy biurku:

Myszę, że silna potrzeba tego poczucia bezpieczeństwa i takiej stabilności, jak ja obserwuję u tych ludzi, że właśnie godzisz się na to, że mniej się rozwijasz, mniej rzeczy fajniejszych robisz, ambitniejszych, tylko jakieś proste, na przykład powtarzalne czynności, ale w ramach za to dostajesz... zawsze to samo, wiesz, jakby to jest przewidywalne, nie? [WA-K-42].

Takie osoby są przez badanych z klasy średniej kojarzone z niechęcią do wzięcia na siebie odpowiedzialności, biernością i obawą przed podejmowaniem jakichkolwiek decyzji. Padają przykłady robotników w fabryce, którzy są definiowani jako osoby pracujące w „kieracie”, co znajduje potwierdzenie w wykonywanej przez nich rutynowej i nietwórczej pracy „przy linii”, którą wyobrażano sobie jako bezrefleksyjne wykonywanie prostych poleceń przełożonych:

Sądzę, że najważniejszą kwestią jest niechęć do brania odpowiedzialności. Że jednak wiele osób boi się odpowiedzialności, lubią zrzucić na innych, a bycie na takiej linii, robię swoje, są ci u góry, którzy mają mi powiedzieć, co ja mam robić, i jakby cześć jak czapka, zrobiłem swoje, tak miało być i się tym w ogóle nie przejmuję [WB-M-43].

Stosowane przez badanych strategie argumentacyjne sprzyjają budowaniu rozróżnień opartych na binarnych opozycjach — z jednej strony dynamizm, otwartość, sprawczość, odwaga i gotowość do ryzyka jako cechy wyróżniające, z drugiej strony negatywnie wartościowane: przewidywalność, statyczność, zamknięcie, bierność i lękliwość. Negatywne cechy są przypisywane osobom bez ambicji, które „zadowalają się tym, co mają”, cenią sobie funkcjonowanie „w strefie komfortu”, co ostatecznie uniemożliwia im „dalszy rozwój”. Takie osoby boją się „spojrzeć dalej”, nie potrafią podejmować „ryzyka”, zamiast tego wybierają życie i pracę w codziennej „rutynie”, co powoduje, że pozbawione są tak cenionych przez badanych nowych wyzwań i związanych z nimi możliwości awansu:

Bo mają wrażenie, że tu gdzie są, są bezpieczni, spłacają kredyt, wszystko jest fajnie, a firmę tak naprawdę czy siebie, czy swój rozwój traktują jako tylko coś już zamkniętego, bo nie wiem, może wyciągnęli takie wzorce z domu, bo ojciec pracował 40 lat w kopalni i tak dalej, albo 40 lat, nie wiem, w urzędzie, albo 40 lat w swojej firmie [WA-K-41].

GRANICE SYMBOLICZNE FRAKCJI KULTUROWEJ KLASY ŚREDNIEJ

Tolerancyjna, świadoma
i krytycznie myśląca inteligencja

Większość badanych z frakcji kulturowej klasy średniej, odpowiadając na ogólne pytanie, co łączy ludzi takich jak „ty”, posługuje się pojęciami: świadomości, krytycznego myślenia, wysokiej kultury, otwartości, tolerancji i samorozwoju. Stojące za nimi wartości determinują określone, wysoko cenione przez badanych, postawy społeczne i polityczne oraz ich własną tożsamość:

[...] to korzystanie z kultury jest jakimś elementem, jest sposobem bycia na pewno, który też jest taki tożsamościowo-twórczy. Więc w momencie, w którym ty jesteś w miejscu zdominowanym przez jednak osoby dążące do pewnego statusu czy sposobu bycia, idziesz za nimi, robisz to, co one, to potem to się staje już twoje [WA-K-38].

Badani z Warszawy w tym kontekście szczególnie podkreślają zainteresowanie takimi sprawami jak: globalne ocieplenie, prawa osób LGBT+ czy prawo do aborcji. Tego rodzaju poglądy, postawy i zainteresowania stanowią podstawowe kryteria zwiększające prawdopodobieństwo tworzenia bliskich relacji i skracania społecznego dystansu z innymi. To również badani z Warszawy wskazują wyróżniające ich praktyki kulturowe polegające na czytaniu podobnych tytułów prasowych i stron internetowych.

Niektórzy badani charakteryzują ludzi podobnych do siebie przez odwołanie do roli inteligencji, która przewodzi społeczeństwu:

Myślę, że po prostu jest dosyć silny cały czas taki nurt i mit też osób, które pracują w kulturze, czy pracują w zawodach inteligentnych, że my w jakiś sposób przywozimy temu narodowi kurczę [WA-M-39].

W tym kontekście istotne są również inteligencki etos, misja oraz nawyki kulturowe:

Natomiast to, co nas łączy, na pewno wykształcenie, i związane z tym nazwijmy to ogólnie nawyki kulturowe. Czyli to, co dawniej przypisywano inteligencji, a więc powiedzmy, nie wiem, czytelnictwo w książkach, jakieś tam, nie wiem, uczestnictwo w kulturze, zainteresowanie, tematyka rozmów... [WB-M-40].

Spontaniczne przywoływanie w wywiadach „kultury” potwierdza, jak dużą rolę w życiu osób z frakcji kulturowej ona odgrywa, jest rozumiana przez pryzmat ciągłego intelektualnego rozwoju, na przykład jako odwaga

konfrontowania się z nieznaną kulturą („moja odwaga i ryzyko jest to, że ja lubię odwagę i ryzyko w kulturze” [WA-K-38]).

„Oni”, czyli ci, którzy są mentalnie zamknięci, wolą prostą wizję świata i żyją w „robotniczej” bańce

Określony sposób myślenia oraz związane z nim wysoka świadomość problemów otaczającego świata oraz samoświadomość są przywoływane przez badanych z frakcji kulturowej, gdy oceniają ludzi, których definiują jako zamkniętych, ceniących proste treści i odpowiedzi „normalsów”, zamiast włączenia krytycznego myślenia, jakiego wymaga, ich zdaniem, otaczająca rzeczywistość. W tym celu posługują się wyobrażeniami na temat niskich, podstawowych potrzeb takich ludzi, ich prostej mentalności, rozumianej jako brak kluczowej, ich zdaniem, dyspozycji do uczenia się i rozwijania własnych horyzontów. Przekonani są o ogólnej niechęci „onych” wobec zmiany myślenia i poszerzania horyzontów.

Badani z omawianej kategorii wyobrażają sobie, że myślenie ludzi innych niż „oni” wyraża się w braku tolerancji, niechęci wobec konkurencyjnych wizji świata i wartości oraz w tym, jak postrzegają samych siebie, innych ludzi, rzeczywistość społeczną oraz procesy z nią związane, czyli z „brakiem autokrytycyzmu i takim ogromnym przywiązaniem do tego, że skoro coś było wiele lat, to znaczy, że jest dobrze i nie zmieniamy tego” [WB-M-43]. Z takimi ludźmi, wskazując na ich niskie wykształcenie, nie jest w stanie się porozumieć Konrad:

[...] to blokuje, ja po prostu nie znajdę z nimi wspólnego języka, wspólnego aparatu do przetwarzania i do omawiania rzeczywistości, o ile będziemy się starali to robić. No tak, spoko, na zasadzie zagajenia, bez jakichś agresji, nie przeskoczę. Mamy różne aparaty, które uniemożliwiają nam pewnego typu... w moim oczywiście odczuciu, a to też jest klasowe [WA-M-39].

Część badanych z Wałbrzycha, przypisując niską świadomość i mentalne zamknięcie innym ludziom, obwinia za ten stan przeszłość związaną z PRL-em oraz miejsce pracy, w tym kontekście przywołują kopalnie i fabryki. W taki sposób jeden z badanych opisuje mentalną „robotniczą bańkę” i tkwiących w niej ludzi:

[...] to sensie przebicia tej robotniczej bańki yyy czyli takiego zamknięcia ja to ja zawsze wyobrażałem jako takie zamknięcie się w takim cyklu: praca, dom, telewizor, i trochę wyciągnięcie z tych ludzi, czy tych ludzi do jakichś takich rzeczy, w których nie wiem im można by było też taką zaszczyć ciekawość świata [WB-M-42].

Na przykład Barbara wspomina w tym kontekście o „słabo wykształconym pracującym w fabryce” mężu kuzynki, który nie potrafi zrobić prawdziwego „researchu”, więc wystarczy mu prosty tendencyjny artykuł, a do tego jest człowiekiem „bardzo zamkniętym na cokolwiek i homofobicznym” [WB-K-38].

Jedną z centralnych kategorii jest dla badanych przywoływana spontanicznie kultura. Paulina, konstruując granice symboliczne między ludźmi takimi jak „ona” a tymi, których potrzeby, jej zdaniem, nie wykraczają poza kulturę niską, zwraca uwagę na konieczność „amputacji” zainteresowania kulturą popularną, by granice te mogły zniknąć:

Musieli by sobie amputować. To znaczy ja się tak przyczepiłam. Znaczący ja sama lubię sobie na Netflixie obejrzeć jakiś tam serial, który sobie wynajdę. Tak. Ale musieliby na przykład te seriale amputować, taką potrzebę, to nie zabrzmi dobrze, wiem o tym, ale taką potrzebę obcowania z kulturą taką niską [WB-K-42].

Inny badany, dystansując się od ludzi taki jak „oni”, wskazuje wprost na niski kapitał kulturowy:

[...] może się czuję lepszy od jakichś niektórych ludzi, którzy nie mają tego samego kapitału kulturowego, że na przykład dla nich Muzeum Narodowe nie istnieje, że nie czytają książek, słuchają muzyki disco polo i nic ponad to, co leci w tych głównych, konkurencyjnych do naszego stacjach radiowych [WA-M-39].

Ci, którzy są „wyżej”, czyli bogaci ludzie i „bogacze”

Część badanych z frakcji kulturowej dystansuje się od ludzi, których postrzega jako usytuowanych wyżej od siebie pod względem materialnym. Wyznaczając społeczno-ekonomiczne i moralne granice symboliczne, posługują się wyobrażeniami o „ludziach bogatych”, których charakteryzują w kategoriach pozycji społecznej i hołdowania materialistycznym wartościom. Przykładem takich osób są biznesmeni, którzy mogliby wspierać kulturę, ale mają inne priorytety:

Na przykładzie filharmonii nasi melomani z tego sektora, który ma możliwości, to pojawiają się bardzo rzadko, ponieważ oni realizują swoje możliwości wszędzie indziej, no nie [WB-M-45].

„Bogaczy” badani postrzegają przez pryzmat marnotrawstwa pieniędzy i ostentacyjnego luksusu:

[...] to też jest zauważalne po tych wszystkich bardzo bogatych ludziach, którzy mają, wiesz, prywatne odrzutowce i nie wiadomo co. No, po co? Im to nie jest potrzebne. To jest tylko zachcianka [WB-K-36].

Potrafia rozpoznąć ich po tym, jak wyglądają („no to potrafia machnąć torebką Michaela Kors’a albo Louis Vuitton” [WA-K-44]). Negatywnie wartościują przypisywany takim ludziom snobizm i drogie życie:

[...] kurde, musimy wypić lampkę wina zaserwowaną przez znanego restauratora warszawskiego na tarasie Teatru Wielkiego, bo to jest jakaś aspiracja właśnie.

Badani z frakcji ekonomicznej wyznaczają granice moralne wobec osób, których wartości należy odrzucić, ale uznać ich status materialny. Przykładem są ci, którzy odnieśli sukces finansowy w latach dziewięćdziesiątych:

Swoją pracą i zaangażowaniem pomogły temu miastu wtedy wyjść z tego kryzysu, ale zaczęły patrzeć na te osoby, które wtedy były w tych warstwach społecznych klasyfikowane w cudzysłowie, chociaż nie lubię tego słowa niżej, uważały się za lepsze od nich. I... To, to troszeczkę dalej te osoby się mocny wywyższyły [WB-M-37].

Badani potrafia odróżnić „prawdziwych” bogatych ludzi od tych, którzy takich udają, biorąc w tym celu kolejne pożyczki, na przykład na zakup nowego samochodu:

[...] przedsiębiorcy, którzy faktycznie najbogatsi Polacy chociażby, tak, no to są osoby, które faktycznie yyy majątek mają, faktycznie prosperują bardzo dobrze no natomiast bardzo dużo osób na tych wyższych szczeblach w tej wyższej klasie no to są osoby, które są bardzo zadłużone tak [WB-K-42].

W tym kontekście istotna jest skromność i brak ostentacji, wyrażające się na przykład w ubiorze. Jak opowiada jeden z przedsiębiorców:

W latach dziewięćdziesiątych pamiętam, że markowe ubrania były ważne dla moich znajomych, ale dzisiaj liczy się przede wszystkim jakość materiału, logo nie ma żadnego znaczenia, najlepiej, żeby go nie było [WA-M-44].

ZAKOŃCZENIE

Analiza materiału z badań wskazuje na istnienie różnic w obrębie klasy średniej w Polsce. Wpływ na to, w jaki sposób i jakiego typu granice symboliczne konstruuja badani z dwóch jej frakcji: ekonomicznej i kulturowej, mają kapitały posiadane przez jednostki.

W przypadku frakcji ekonomicznej kluczowe są: pracowitość, zaradność, samodzielność, ryzyko oraz kreatywność, które budują pozytywną tożsamość badanych. Granice symboliczne wobec „innych” tworzone są przy tym za pomocą przekonania o lenistwie, roszczeniowości i moralnym upadku osób określanych przez badanych jako „socjale” i „patologia” oraz wyobrażeń o ludziach pozbawionych ambicji, których życie i praca są konwencjonalne. Takie poglądy stanowią jedną z istotnych cech nowej klasy

średniej. Przedstawiona analiza wzmacnia tezę, że struktura klasowa polskiego społeczeństwa coraz bardziej przypomina strukturę społeczeństw Europy Zachodniej z charakterystyczną dla nich pozytywną postawą wobec systemu rynkowego i znajdujących się na górze hierarchii społecznej przedsiębiorców, menedżerów i ekspertów (zob. Janicka, Słomczyński 2014).

Z kolei frakcja kulturowa klasy średniej ceni takie wartości jak: tolerancja, krytyczne myślenie, ambitna kultura, otwartość i rozwój intelektualny. Istotną rolę w życiu tych przedstawicieli klasy średniej odgrywa zaangażowanie w sprawy społeczne: prawa osób LGBT+, prawa kobiet, walka z globalnym ociepleniem, co znajduje potwierdzenie w ich politycznych deklaracjach „mamy lewicowe poglądy”. Część badanych spontanicznie deklaruje, że żyją w zamkniętych społecznych „bańkach”. W obrębie tej frakcji granice symboliczne są wyznaczane przez konstrukcję „innych” jako osób mniej wykształconych, nietolerancyjnych lub konserwatywnych i zamkniętych na zmiany społeczne. Odróżniając się od „innych”, badani wskazują na rolę kultury i języka („potrafimy się rozpoznać po językowej frazie” [WB-M-44]), przypisując ludziom takim jak „oni” nisko wartościowane praktyki kulturowe, na przykład słuchanie disco polo, oglądanie komedii romantycznych czy „prosty” sposób komunikowania się. Część badanych podkreśla, że ludzie tacy jak „my” należą do „inteligencji”, którą wyróżniają misja, praktyki kulturowe oraz społeczne zaangażowanie.

Oceniając innych frakcja ekonomiczna w dużej mierze tworzy granice moralne, a w mniejszym stopniu społeczno-ekonomiczne oraz kulturowe, natomiast frakcja kulturowa dostrzega granice kulturowe i, w mniejszym stopniu, granice moralne oraz społeczno-ekonomiczne. Właściwe badanym z frakcji kulturowej schematy klasyfikacyjne, determinujące ich postrzeganie, ocenianie i wartościowanie ludzi oraz kojarzonych z nimi praktyk, potwierdzają ustalenia na temat globalnych przepływów w obszarze postaw, wartości i stylów życia charakterystycznych dla klasy średniej. Wywiady z badanymi z frakcji kulturowej, dotyczy to zwłaszcza osób z Warszawy, wskazują na obecność kosmopolitycznego myślenia związanego z rozwojem inkluzywnej demokracji kulturowej i obywatelstwa (Stevenson 2003) w epoce informacji oraz postaw związanych z otwartością i tolerancją (Beck 2006). Jednocześnie są to zawsze odniesienia zakotwiczone w lokalnym kontekście, jak na przykład w przypadku pojęcia obywatelskości (Leśniewicz, Radiukiewicz 2023) albo inteligencjności (Kulas 2016; Zarycki 2008).

Różnice w sposobie konstruowania granic symbolicznych między badanymi z Warszawy i Wałbrzycha ujawniają znaczenie kontekstu społeczno-ekonomicznego (Lamont 1991).

Podział na frakcję ekonomiczną i kulturową wyraźniej zaznacza się w Warszawie, zauważalna jest duża rola kapitału kulturowego oraz zaradności i determinacji. Badani z frakcji ekonomicznej postrzegają tu ludzi podobnych do siebie przez pryzmat wyobrażeń o ryzyku, wyzwaniach („challengowanie”), dynamizmie („drive”), życiowych celach i materialnych aspiracjach („jesteśmy w stanie wyjeżdżać gdzieś wspólnie na jakieś... wakacje, podróżować, zwiedzać, wychodzić na miasto, pozwalać sobie na jakieś obiady, restauracje, kolacje” [WA-K-36]). Odróżniając się od „innych”, badani odwołują się do wyobrażeń o lęku przed ryzykiem, lenistwie i bierności, cechach przypisywanych pracownikom etatowym i ludziom, których określają jako leniwych. Potrafią także zlokalizować przestrzennie tych, którzy różnią się od nich wyglądem, językiem i sposobem bycia (dzielnica Praga).

W Wałbrzychu badani z frakcji ekonomicznej, podkreślając pozytywne indywidualne cechy, duży nacisk kładą na ciężką pracę i jej etykę, zaangażowanie i przekonanie o odpowiedzialności, które przeciwstawiają strukturalnie wzmocnionej przez państwo roszczeniowości. Takie myślenie jest silnie związane z doświadczeniem transformacji i narracją o „przegranych”, których badani określają jako patologię (kategoria używana wyłącznie przez badanych z Wałbrzycha), przypisują ich do konkretnych lokalizacji (dzielnice: Sobiecin, Biały Kamień) i kojarzą z negatywnie ocenianym stylem życia (leginsy, dresy, tipsy, piwo, wulgarny język). W Wałbrzychu mówią też o zawdzięczających wszystko ciężkiej pracy „wygranych”. Właściwe im cechy, pracowitość i świadomość, są przeciwstawiane mentalnemu zamknięciu i lenistwu „przegranych”, co badani uzasadniają „długim trwaniem” PRL-u, pracą w kopalni i skutkami transformacji ustrojowej.

Na uwagę zasługują również różnice w obrębie frakcji kulturowej. Badani z Warszawy kładą duży nacisk na polityczne poglądy i działania, na przykład udział w Strajku Kobiet i Paradach Wolności, wyrażają zainteresowanie problemami cywilizacyjnymi, jak globalne ocieplenie, i wydarzeniami ze świata („lubimy wiedzieć, co dzieje się na świecie”), podkreślają istotną rolę praktyk kulturowych, korzystanie z podobnych mediów („Gazeta Wyborcza”, OKO Press). W tym sensie stanowią spójną grupę ludzi o podobnie wyrazistych poglądach i związanych z nimi zainteresowaniach politycznych, etycznych i kulturowych. W przeciwieństwie do nich badani z Wałbrzycha, choć w dużej mierze podzielają wartości, które wysoko cenią badani z Warszawy, na przykład otwartość, tolerancyjność, krytyczne myślenie, to jednak na bardziej ogólnym poziomie, sporadycznie podkreślając istotność lewicowych poglądów i polityczne zaangażowanie. Część badanych z Wałbrzycha jako cechę wyróżniającą ludzi podobnych do sie-

bie wskazuje zaangażowanie w edukację i życie kulturalne społeczności lokalnej miasta, czemu towarzyszy rodzaj społecznikowskiej misji. W tym kontekście negatywnie oceniają innych ludzi, przywołując ich lękliwość przed kulturą inną niż masowa oraz mentalne zamknięcie, które przypisują na przykład byłym górnikom. To zróżnicowanie pokazuje, że granice symboliczne nie są jedynie abstrakcyjną konstrukcją, ale osadzonym w lokalnych warunkach mechanizmem różnicowania społecznego.

Istotne wydaje się również to, że badani z obu frakcji zwracają uwagę na rodzaj „społecznego zamknięcia”, które wyraża się brakiem kontaktów i relacji z osobami wykonującymi prace fizyczne czy takimi, które są przez badanych z frakcji ekonomicznej wyobrażane jako żyjące na koszt państwa. Badani z frakcji kulturowej nie tylko podkreślają to, że nie mają z takimi ludźmi kontaktu, część z nich także zwraca uwagę na potencjalne społeczne i kulturowe konsekwencje tego, co nazywają życiem w społecznej „bańce”.

Ponadto analiza potwierdza wpływ dyskursu o „klasie średniej” (Lepczyński 2019; Świrek 2023) na legitymizację tej kategorii. Na 52 badanych 47 na pytanie, do jakiej klasy społecznej należą, odpowiedziało, że do klasy średniej. Najczęściej uzasadniając to kwestiami materialnymi, przy czym część badanych z frakcji kulturowej w pierwszej kolejności wskazywała na kapitał kulturowy. Pozostali zaprzeczali istnieniu klas społecznych. Można sądzić, że wykorzystywane podczas tworzenia granic symbolicznych repertuary kulturowe w dużej mierze odzwierciedlają dominujące dyskursy, związane z jednej strony z indywidualizmem, gotowością do podejmowania ryzyka oraz przedsiębiorczością jednostek, a z drugiej strony z wysoko cenionymi: krytycznym myśleniem, samoświadomością, otwartością i refleksyjnością. Strategie argumentacyjne, uzasadnienia i wyobrażenia, którymi badani posługują się, definiując ludzi takich jak „my” i ludzi takich jak „oni”, odzwierciedlają duże znaczenie wartości związanych z neoliberalizmem (Hall, Lamont 2013; Harvey 2005; Wacquant 2009, 2010). Na przykład rozróżnienia na ludzi wartościowych i takich, którym badani przypisują cechy negatywne, zawierają odniesienia do popularnych w ostatnich dekadach przekonań na temat indywidualnej odpowiedzialności oraz zaradności jednostek oraz — będących przeciwieństwem tych cech — roszczeniowości, lenistwa oraz mentalności obecnej w dyskursie jako element figury *homo sovieticus*.

Przedstawione badania wskazują również na istotność wyobrażeń o „self-made manie”, które — jak zauważa Magda Szcześniak (2016) — pomijają w opowieści o jednostkowym awansie kwestie strukturalne, na przykład wykształcenie czy kapitał ekonomiczny. Oprócz tego potwier-

dzają się ustalenia dotyczące mentalności i wartościowania, które opisał w swoich badaniach Maja Sawicka (2019) i Konstanty Strzyczkowski (2000). Na koniec warto podkreślić te pozytywne strony badania granic symbolicznych klas społecznych, które pokazują, że skupiając się na ich wielu formach, można ujrzeć nierówności klasowe w bardziej zniuansowany sposób niż pozwala na to analiza oparta wyłącznie na tradycyjnych kategoriach stosowanych w badaniach klas społecznych. Omawiane tu wnioski z badań potwierdzają, jak ważne dla tożsamości badanych i ich strategii argumentacyjnych jest miejsce, w którym na co dzień żyją i pracują oraz dominujące w nim dyskursy i wyobrażenia.

BIBLIOGRAFIA

- Barth Fredrik, 1969, *Introduction*, w: Fredrik Barth (red.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Universitetsforlaget–Allen & Unwin, Bergen–London.
- Beck Ulrich, 2006, *The Cosmopolitan Vision*, Polity Press, Cambridge–Malden.
- Bennett Tony, Savage Mike, Silva Elizabeth, 2009, *Culture, Class, Distinction*, Routledge, Abingdon.
- Bonikowski Bart, DiMaggio Paul, 2016, *Varieties of American Popular Nationalism*, „American Sociological Review”, t. 81(5), s. 949–980.
- Bornschieer Silke, Häusermann Silja, Zollinger David, Colombo Claudio, 2021, *How “Us” and “Them” Relates to Voting Behavior—Social Structure, Social Identities, and Electoral Choice*, „Comparative Political Studies”, t. 54(12), s. 2087–2122.
- Bourdieu Pierre, 1985, *The Social Space and the Genesis of Groups*, „Theory and Society”, t. 14(6), s. 723–744.
- Bourdieu Pierre, 1991, *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge.
- Bourdieu Pierre, 2004, *Męska dominacja*, tłum. Lucyna Kopciewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Bourdieu Pierre, 2006, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzenia*, tłum. Piotr Biłos, Scholar, Warszawa.
- Buchowski Michał, 2006, *The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother*, „Anthropological Quarterly”, t. 79(3), s. 463–482 (<https://doi.org/10.1353/anq.2006.0032>).
- Calhoun Craig, 1995, *Critical Social Theory: Culture, History and the Challenge of Difference*, Blackwell, Oxford.
- Cepic Davor, 2019, *Class Cultures in Post-socialist Eastern Europe*, Routledge, New York.
- Charkiewicz Ewa, 2009, *Matki do sterylizacji. Neoliberalny rasizm w Polsce / Mothers to be sterilized. Neoliberal racism in Poland*, Biblioteka On-line Think Tanku Feministycznego.
- Cohen Anthony P., 1985, *The Symbolic Construction of Community*, Routledge, London.
- Crăciun Magdalena, Lipan Ștefan, 2020, *Introduction: The Middle Class in Post-socialist Europe: Ethnographies of Its ‘Good Life’*, „East European Politics & Societies and Cultures”, t. 34(2), s. 423–440.

- Domański Henryk, 1997, *Mobilność i hierarchie stratyfikacyjne*, w: Henryk Domański, Andrzej Rychard (red.), *Elementy nowego ładu*, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa, s. 47–79.
- Domanski Henryk, 2000, *On the Verge of Convergence: Social Stratification in Eastern Europe*, Central European University Press, Budapest.
- Domański Henryk, 2015, *Czy są w Polsce klasy społeczne?*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- DiMaggio Paul, 1997, *Culture and Cognition*, „Annual Review of Sociology”, t. 23(1), s. 263–287 (<https://doi.org/10.1146/annurev.soc.23.1.263>).
- Dunn Elizabeth, 2007, *Prywatyzując Polskę*, tłum. Przemysław Sadura, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Durkheim Émile, 1990, *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, tłum. Anna Zadrożyńska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Einhorn Barbara, Sever Charlotte, 2003, *Gender and Civil Society in Central and Eastern Europe*, „International Feminist Journal of Politics”, t. 5(2), s. 163–190.
- Epstein Cynthia Fuchs, 1992, *Tinkerbells and Pinups: The Construction and Reconstruction of Gender Boundaries at Work*, w: Michèle Lamont, Marcel Fournier (red.), *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*, University of Chicago Press, Chicago, s. 232–256.
- Evans Geoffrey, Tilley James, 2012, *How Parties Shape Class Politics: Explaining the Decline of the Class Basis of Party Support*, „British Journal of Political Science”, t. 42(1), s. 137–161.
- Fehérvári Krisztina, 2002, *American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a 'Normal' Life in Postsocialist Hungary*, „Ethnos”, t. 67(3), s. 369–400.
- Gdula Maciej, Lewicki Mikołaj, Sadura Przemysław, 2015, *Praktyki kulturowe klasy ludowej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Gdula Maciej, Sadura Przemysław, 2012, *Style życia i porządek klasowy w Polsce*, Scholar, Warszawa.
- Hall Peter A., Lamont Michèle, 2013, *Social Resilience in the Neoliberal Era*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Harvey David, 2005, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford.
- Jacyno Małgorzata, Jawłowska Aldona, Kempny Marian (red.), 2004, *Kultura w czasach globalizacji*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Janicka Krystyna, Słomczyński Kazimierz M., 2014, *Struktura społeczna w Polsce: klasowy wymiar nierówności*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 2, s. 55–72.
- Jarness Vegard, 2017, *Cultural vs Economic Capital: Symbolic Boundaries within the Middle Class*, „Sociology”, t. 51(2), s. 357–373.
- Jenkins Richard, 2000, *Categorization: Identity, Social Process and Epistemology*, „Current Sociology”, t. 48(3), s. 7–25.
- Kulas Piotr, 2016, *Rozmowy o inteligencji*, Scholar, Warszawa.
- Lamont Michèle, 1992, *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*, University of Chicago Press, Chicago.
- Lamont Michèle, 1995, *National Identity and National Boundary Patterns in France and the United States*, „French Historical Studies”, t. 19(2), s. 349–365.
- Lamont Michèle, 2000, *The Dignity of Working Men: Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*, Russell Sage Foundation & Harvard University Press, New York–Cambridge, MA.

- Lamont Michèle, Duvoux Nicolas, 2014, *How Neo-Liberalism Has Transformed France's Symbolic Boundaries?*, „French Politics, Culture & Society”, t. 32(2), s. 57–75.
- Lamont Michèle, Fournier Marcel, 1992, *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*, University of Chicago Press, Chicago.
- Lamont Michèle, Molnár Virág, 2002, *The Study of Boundaries in the Social Sciences*, „Annual Review of Sociology”, t. 28, s. 167–195.
- Lamont Michèle, Thévenot Laurent, 2000, *Rethinking Comparative Cultural Sociology: Introduction: Toward a Renewed Comparative Cultural Sociology*, w: Laurent Thévenot, Michèle Lamont (red.), *Rethinking Comparative Cultural Sociology: Repertoires of Evaluation in France and the United States*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 1–21.
- Lepczyński Krzysztof, 2019, Związek zawodowy w korporacji medialnej. Studium przypadku, „Polityka Społeczna”, nr 3, s. 32–37.
- Leśniewicz Kacper, Radiukiewicz Anna, 2023, Społeczeństwo obywatelskie w klasowym zwierciadle, „Przegląd Socjologiczny”, nr 4, s. 111–134.
- Lewicki Mikołaj, 2016, *Klasy w postnarodowych społeczeństwach. Socjologia klas według Michèle Lamont*, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa”, nr 1–2, s. 31–54.
- Lewicki Mikołaj, 2018, *Przyszłość nie może się zacząć. Polski dyskurs transformacyjny w perspektywie teorii modernizacji i teorii czasu*, Scholar, Warszawa.
- Lewicki Mikołaj, Drozdowska Anna, 2017, „Śloiki” i warszawiacy: klasowe wojny o Warszawę, w: Maciej Gdula, Marcin Sutowski (red.), *Klasy w Polsce. Teorie, dyskusje, badania, konteksty*, Instytut Studiów Zaawansowanych, Warszawa, s. 93–133.
- Lisowska-Magdziarz Małgorzata, 2018, *Ubóstwo jako problem estetyczny: medialne reprezentacje polskiej „underclass”*, „Kultura Współczesna”, nr 4, s. 57–69 (<https://doi.org/10.26112/kw.2018.103.05>).
- Łuczaj Kamil, 2021, *Doznawanie klasy w perspektywie mikrosocjologicznej. Przypadek pracowników naukowych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, nr 2, s. 6–25 (<https://doi.org/10.18778/1733-8069.17.2.01>).
- Łuczaj Kamil, 2023, *Upwardly Mobile Biographies. An Analysis of Turning Points in the Careers of Working-Class Faculty*, „Advances in Life Course Research”, t. 56: 100545.
- Mrozowski Adam, 2011, *Coping with Social Change. Life Strategies of Workers in Poland's New Capitalism*, Leuven University Press, Leuven.
- Murphy Richard, 1988, *Social Closure: The Theory of Monopolization and Exclusion*, Oxford University Press, New York.
- Niesporek Andrzej, Trembacowski Łukasz, Warczok Tomasz, 2013, *Granice symboliczne. Studium praktyk kulturowych na przykładzie działań zawodowych pracowników socjalnych*, Nomos, Kraków.
- Nunn Alex, Tepe-Belfrage Daniela, 2017, *Disciplinary Social Policy and the Failing Promise of the New Middle Classes: The Troubled Families Programme*, „Social Policy and Society”, t. 16(1), s. 119–29.
- Ost David, 2015, *Stuck in the Past and the Future: Class Analysis in Post-Communist Poland*, „East European Politics and Societies and Cultures”, t. 29(3) (<https://doi.org/1177/0888325415602058>).
- Pellandini-Simányi László, 2017, *How Do Friends Manage Income Differences? The Role of Lay Concepts of Justice in the Erosion of Income-Bridging Friendships and Social Segregation*, „Sociology”, t. 51(3), s. 592–607.

- Rek-Woźniak Magdalena, 2016, *Młodzi dorośli. Wzory ruchliwości społecznej w okresie transformacji systemowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Savage Mike, 2008, *Class Analysis and Social Transformation*, Open University Press, Maidenhead.
- Sawicka Maja, 2019, *Pogardzający i pogardzani*, w: Mirosława Marody, Joanna Konieczna-Sałamatin (red.), *Spółczesność na zakręcie. Zmiany postaw i wartości Polaków w latach 1990–2018*, Scholar, Warszawa, s. 195–216.
- Stevenson Nick, 2003, *Cultural Citizenship. Cosmopolitan Questions*, Open University Press, Berkshire.
- Stewart Evan, Edgell Penny, Delehanty Jack, 2017, *The Politics of Religious Prejudice and Tolerance for Cultural Others*, „The Sociological Quarterly”, t. 59(1), s. 17–39.
- Strzyczkowski Konstanty, 2000, *Bogacze, biedacy i średniacy*, w: Mirosława Marody (red.), *Miedzy rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, Scholar, Warszawa.
- Szcześniak Magda, 2016, *Normy widzialności. Tożsamość w czasach transformacji*, Fundacja Bęc Zmiana, Instytut Kultury Polskiej UW, Warszawa.
- Świrek Krzysztof, 2021, *Różnica klasowa: symboliczna, wyobrażeniowa i realna*, „Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej”, nr 30 (<https://www.pismowidok.org/pl/archiwum/2021/30-wizualnosc-klas-spoecznych-struktury-i-relacje/roznica-klasowa>).
- Świrek Krzysztof, 2023, *Klasy społeczne w dyskursie publicznym: klasa średnia i pasaże polskiej polityczności*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 4, s. 83–110.
- Theiss Maria, 2019, *Troska o nasze polskie dzieci, rozleniwianie nierobów i manipulowanie pokrzywdzonymi. Analiza dyskursu publicznego wokół programu Rodzina 500+*, Instytut Studiów Zaawansowanych, Warszawa.
- Tomescu-Dubrow Irina, Słomczyński Kazimierz M., Domański Henryk, Kjerulf Dubrow Joshua, Sawiński Zbigniew, Przybysz Dariusz, 2018, *Dynamics of Class and Stratification in Poland*, Central European University Press, Budapest.
- Wacquant Loïc, 1991, *Making Class: The Middle Class(es) in Social Theory and Social Structure*, „Social Theory and Politics”, t. 18(1), s. 1–23.
- Wacquant Loïc, 2009, *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*, Duke University Press, Durham, NC.
- Wacquant Loïc, 2010, *Class, Race & Hyperincarceration in Revanchist America*, „Daedalus”, t. 139(3), s. 74–90.
- Weber Max, 1946, *Science as a Vocation*, w: Hans H. Gerth, C. Wright Mills (red.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, New York.
- Weber Max, 2002, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, tłum. Dorota Lachowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Weininger Elliot B., 2005, *Foundations of Pierre Bourdieu's Class Analysis*, w: Erik Olin Wright (red.), *Approaches to Class Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 82–118.
- Woźniak Wojciech, 2010, *Zwalczanie ubóstwa czy zwalczanie ubogich? O wizerunku biednego w polskim dyskursie publicznym*, w: Piotr Żuk (red.), *Podziały klasowe i nierówności społeczne. Refleksje socjologiczne po dwóch dekadach realnego kapitalizmu w Polsce*, Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 197–212.
- Zarycki Tomasz, 2000, *Politics in the Periphery: Political Cleavages in Poland Interpreted in Their Historical and International Context*, „Europe-Asia Studies”, t. 52(5), s. 851–873.
- Zarycki Tomasz, 2008, *Kapitał kulturowy. Inteligencja w Polsce i w Rosji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

“US” AND “THEM”:
THE SYMBOLIC BOUNDARIES OF THE MIDDLE CLASS IN POLAND

Kacper Leśniewicz
(SWPS University)

Abstract

Symbolic boundaries are conceptual lines embracing certain people and things while others are excluded. Researchers argue that divisions into “us” and “them” are a product of boundary work and largely depend on the meanings that people ascribe to them. An important role in this process is played both by the cultural repertoires people can draw on and the structural conditions in which they live. The goal of this article is to examine the mechanisms behind the construction of symbolic boundaries by people belonging to the middle class in Poland. What categories and classification patterns do they apply to define the differences between people like “us” and people like “them”, and what argumentative strategies do they use to maintain and legitimize these divisions? An analysis of individual in-depth interviews pointed to the existence of internal differences within the middle class (economic fraction and cultural fraction) and to how the social context influences the way in which the respondents in Warsaw and Wałbrzych construct the symbolic boundaries of their class.

keywords: symbolic boundaries, social classes, inequalities

słowa kluczowe: granice symboliczne, klasy społeczne, nierówności